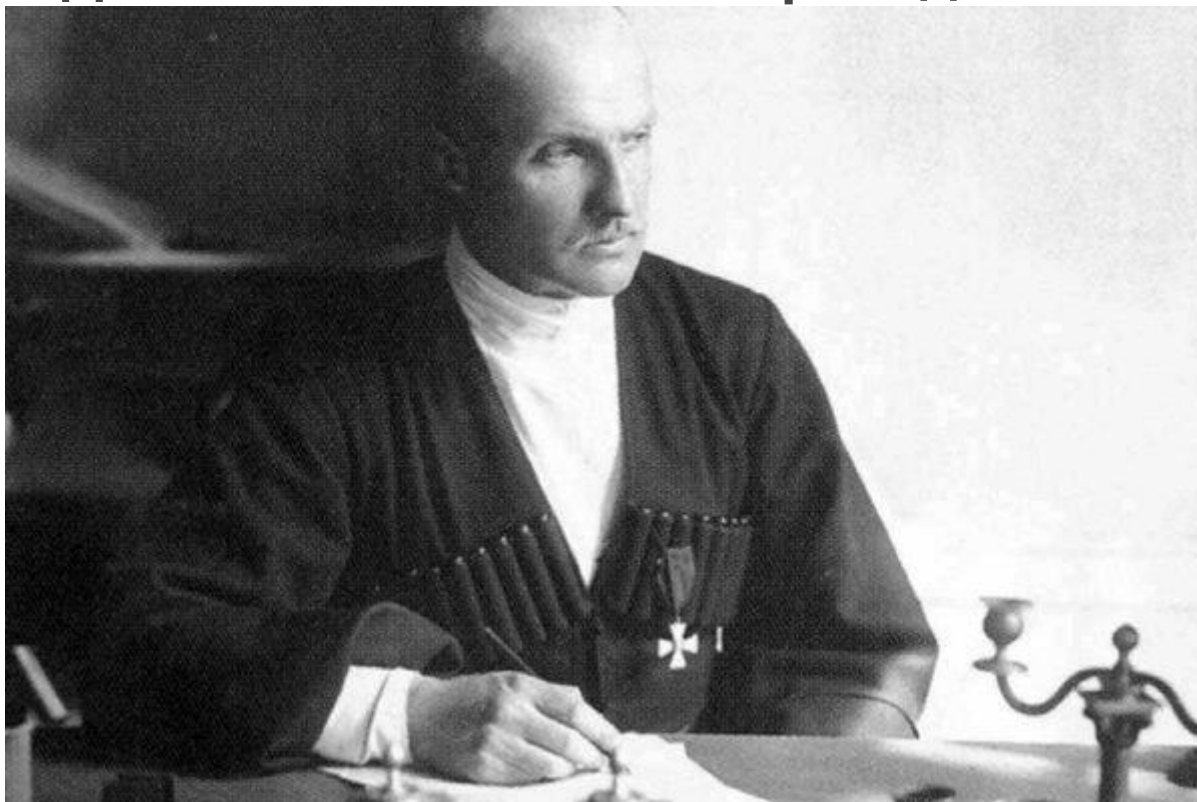


“Україна без Криму – це як тіло без ніг”. Два ювілеї гетьмана Скоропадського



ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ, 1918 Р.

145 років від дня народження Павла Скоропадського і 100 років гетьманату в Україні: про історичні уроки в розмові з дослідником тієї доби Павлом Гай-Нижником

автор: Ліна Тесленко



Новинарня

Опубліковано: “Україна без Криму – це як тіло без ніг”. Два ювілеї гетьмана Скоропадського // Новинарня. – 2018. – 15 травня [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://novynarnia.com/2018/05/15/ukrayina-bez-krimu-tse-yak-tilo-bez-nig-dva-yuvileyi-getmana-skoropadskogo/>

[tilo-bez-nig-dva-yuvileyi-getmana-skoropadskogo/](https://novynarnia.com/2018/05/15/ukrayina-bez-krimu-tse-yak-tilo-bez-nig-dva-yuvileyi-getmana-skoropadskogo/)

Сьогодні, 15 травня, виповнюється 145 років від дня народження гетьмана Павла Скоропадського. В ці ж дні минає 100 років перебування його при владі.

Гетьман прийшов до влади в результаті перевороту 29 квітня 1918 року. Поміж двома періодами УНР він пробув на чолі Української Держави недовго – лише сім з половиною місяців.

Проте цей час більшість істориків оцінюють як період соціального та громадського спокою й економічного піднесення. “Слава Україні! – Гетьманові слава!” – вітання з тих часів.

Державотворчі успіхи ЯПГ – Ясновельможного Пана Гетьмана – вочевидь стали одним з орієнтирів для президента Петра Порошенка, який неодноразово згадував його у своїх промовах (чого не спостерігалося за попередніми керівниками України).

“Минулого року «Спогадами» Павла Скоропадського я був настільки вражений, що наполегливо радив прочитати її всім політикам, урядовцям, депутатам”, – заявив Порошенко на зібранні з нагоди Дня Соборності України та 100-річчя УНР 22 січня ц.р.

Водночас Скоропадського називають однією з найсуперечливіших постатей на чолі країни – адже, попри державотворчі успіхи, припустився й серйозних помилок. Фатальним для гетьмана-антикомуніста виявився курс на зближення з Росією – цього йому не вибачили тодішні самостійники-соціалісти, не вибачають і багато українців сто років по тому.

Про роль і місце Павла Скоропадського в українському минулому “Новинарня” говорить із доктором історичних наук **Павлом Гай-Нижником**.



Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук, завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства, один із найпомітніших дослідників доби Скоропадського. На початку 2000-х років він був серед ініціаторів Всеукраїнського об'єднання громадян “Союз гетьманців-державників”

“Влада випадала з рук Центральної Ради, і її хтось мав підхопити”

- **Пане Павле, в якому історичному контексті відбувся переворот, що дозволив Павлу Скоропадському проголосити себе гетьманом?**

– Головна причина, чому Центральна Рада впала, – системна криза в усіх галузях. За межі державотворчого процесу були викинуті цілі верстви населення: військові, бо вони були колишні царські, представники середнього й великого бізнесу, бо вони – буржуазія. У державні органи не брали людей, які працювали при цараті. Якщо ти патріот, але не соціаліст, тебе теж не брали. Доходило до того, що говорили: якщо ти не соціаліст, то ти не українець. Реально працювати було нікому. Робітники не отримували зарплату чотири місяці станом на квітень 1918 року. Фінанси розвалені. В країні – хаос і безлад.



Німецькі війська в Києві, весна 1918 р.

Плюс зовнішній аспект. Після Берестейського договору Центральна Рада запросила допомогу для боротьби з більшовиками ззовні – на українську територію увійшло 450 тисяч німецьких і австро-угорських військ. Юридично вони були союзниками. За Берестейською угодою Україна мала поставляти їм протягом чотирьох місяців (до 31 липня) 60 млн. пудів збіжжя, 2,75 млн. голів великої рогатої худоби, 37,5 мільйона пудів залізної руди, 400 млн. штук яєць, велику кількість борошна, сала й цукру, а ще льон, коноплі, вугілля, марганцеву руду та іншу сировину. Берлін і Відень на той час уже жили по картках і були на межі голоду.

Проте йде весна, квітень місяць, а поля досі незасіяні. Нагадаю, що в січні 1918 року ЦР оголосила закон про землю. Це був недолугий переклад ленінського “декрета о землі”. Плюс не було механізму його втілення. Проголосили: земля ваша – розбирайте, а яким чином – не вказали.

Багато українців були на фронті й додому поверталися зі зброєю. Почалися грабунки, бандитизм – те, що ми бачили в 1990-х. І отой хаос на селі не давав засіяти поля. Німці усвідомлюють, що за таких умов хліба вони не матимуть. Тоді німецький фельдмаршал фон Айхгорн видає 6 квітня наказ: про примусове засівання полів.

Окрім того, німці починають самі платити залізничникам, які вже місяцями не отримували зарплати. Ставлять на залізницю, а також склади зі зброєю свою охорону (побоювались, аби зброя, якої в Україні накопичилось чимало в роки Першої світової, не обернулася проти них самих).

Так почалися перші втручання у внутрішні справи зовнішніх сил, **союзники починають перетворюватися на окупантів**. У першу чергу тому, що влада України не виконувала своїх зобов'язань.

Дії німців не подобаються ЦР, яка починає відкрито закликати людей до повстання. Почалися перші сутички, німці ж 25 квітня вводять в Україні свої військово-польові суди. А це вже фактично було окупацією.

Чому німці так довго терпіли? Тому, що їм потрібен був великий торговельний договір, 23 квітня вони його уклали. По суті, то був диктат, і певні його пункти навіть змінили умови Берестейського договору. І в ту ж ніч з 23 на 24 квітня з Києва посланці Австро-Угорщини і Німеччини відправили до своїх столиць телеграми: ми змусили їх підписати, більше нема з ким і про що говорити.

Центральна Рада залишилася без підтримки. Як зовнішньої, довіру якої втратила, так і внутрішньої, позаяк через її бездіяльність народ (а Україна тоді була на 90% селянська) зайняв “нейтралітет” щодо неї.

Чому? Бо ЦР свого часу виявила власний бездіяльний “нейтралітет” щодо самих селян, а саме до вирішення земельного питання. І це **великий історичний натяк** на сьогоднішній день: земельне питання в Україні й досі не вирішено. А у 1918-му влада вже випадала з рук ЦР і її хтось мав підхопити у свої руки.

• **То рішення про переворот належало самому Скоропадському чи його підштовхнули до цього німці?**

– Думки про переворот паралельно зріли в обох сторін. Їхні інтереси рано чи пізно мали перетнутися. **Німці розглядали питання чистої окупації.** Але якби вони ліквідували ЦР й окупували Україну, то їм потрібно було завезти сюди щонайменше 200 тисяч адміністративних службовців. Німеччина ж, яка вже мала окупацію Польщі й Бельгії, фізично цього не потягнула б. Тому зійшлися на тому, що варто зробити **ставку на новий український уряд, але не соціалістичний.**

“Одна черга з кулемета, і ніякого перевороту не було б”

• **Чому вибір припав саме на Скоропадського? Чи розглядалися інші кандидатури?**

– Так, **розглядали Миколу Міхновського**, але він був дуже непередбачуваний і експресивний.

Приглядалися до військового лікаря Івана Луценка, самостійника. До речі, це саме він подав ідею встановлення гетьманства. Але то був дуже фанатичний українець, і з ним важко було б знайти компроміси.

Серед кандидатів був й Іван Полтавець-Остриця – заступник (генеральний писар) Скоропадського по Вільному козацтву, але він мав авантюрну натуру, німці ж хотіли порядку, а не авантюру.

Зверталися й до відомого мецената Євгена Чикаленка, проте той сказав, що застарий для цієї справи.

Інший меценат, Ханенко, нащадок гетьманського роду, теж відмовився, мовляв, гроші буду давати, але для адміністративної роботи я не навчений.

Чому зрештою вибір випав на Павла Скоропадського? По-перше, він був флігель-ад'ютантом царя, що було близько до монархічних ідей німецького кайзера та австро-угорського цісаря. По-друге, він був кадровим офіцером, отже, міг забезпечити порядок, мав підтримку в українських військах. По-третє, був великим землевласником, і це примирило б його з іншими землевласниками.





Павло Скоропадський і глава його уряду Федір Лизогуб (ліворуч)

А головне – він не був соціалістом. І німці вирішили, що цей чоловік буде зручний усім.

До того ж Скоропадський сформував свою організацію (Українську народну громаду) і мав бойовиків-офіцерів та сам готувався до перевороту.

• А навіщо це було Скоропадському, який до того й не жив в Україні? Що ним керувало? Авантюризм, патріотизм, бажання влади?

– Тут теж не все так просто. Справді, він народився в Німеччині, усе життя прожив у Росії, але до України, де провів дитинство, мав особливі сентименти. Скоропадський усвідомлював, що **Російська імперія в колишньому вигляді своє віджила**, його там більше нічого не тримало. А тут народжується нова Україна, і він хотів їй прислужитися.



Полковник російської армії Павло Скоропадський з орденом святої Анни

Але та Україна, яка тоді народжувалася, була соціалістична, а він усіх соціалістів – українських чи російських – вважав більшовиками і терпіти їх не міг. Тож перед ним постала дилема: що робити? І зрештою він пише дружині, що терпітиме їхній соціалізм, але захистить Центральну Раду. У нього була надія, що вони згодом самі зрозуміють, що це нежиттєздатна ідеологія, і трансформуються.

І він захистив ЦР від більшовиків Євгенії Бош у листопаді 1917-го. На той час він був **призначений командувачем військ ЦР на Правобережжі**. Але потім у його армійський корпус перестають постачати їжу, амуніцію... Голодні солдати – це страшна сила. Скоропадський розуміє, що його намагаються “підставити”, і вирішує тимчасово самоусунутися й пише заяву, що захворів.

До речі, той корпус таки розвалили. І коли на Україну наступала перша хвиля більшовиків, Центральну Раду практично нікому було захищати – армія була розвалена. У Четвертому універсалі було сказано, що ми відмовляємося від українського війська і будемо створювати українську міліцію (і це в умовах війни, до того ж в цей час більшовики уже стояли на лівому березі Дніпра). Це свідчить про те, яким може бути шкідливим ідеологічний фанатизм без відчуття дійсності.

24 квітня німці дають Скоропадському вісім пунктів вимог (виконуйте Берестейський договір, наведіть лад, запусіть економіку тощо) і одночасно ці ж пункти висувають урядові УНР. Скоропадський поторгувався й погодився, соціалісти-владоможці УНР – ні.



Військовий парад в гетьманському Києві

Оця сектантська політика, коли в тебе 450 тисяч “натівських” (сучасною мовою) військ, а ти їх ігноруєш, не маючи коло себе, образно кажучи, навіть двох солдатів, вкотре довела німцям: з цією владою романтиків-експериментаторів нема про що домовлятися.

- **Тобто переворот був неминучий?**

– Так, бо зішлися інтереси двох сил – внутрішньої і зовнішньої. Скоропадському німці сказали: переворот роби сам, але якщо ви влаштуєте в Києві бійню, тоді ми втрутимся. Це ввійшло в історію під назвою **“активний нейтралітет”** – ми ні при чому, але раптом що – ми тут.

Скоропадського проголосили гетьманом на З’їзді хліборобів. На нього прибуло близько 8 тисяч осіб – найбільше в історії народне волевиявлення України від часів Богдана Хмельницького, переважно селян, з яких уповноважених представників було 6432 делегати.



Молебень на Софіївському майдані після проголошення Павла Скоропадського гетьманом

Потім на Софіївському майдані зібрався молебень – благословляли щойно проголошеного гетьмана.

У цей час із казарм на зміну караулу їдуть січові стрільці (сотня Черника), в них із собою 12 кулеметів.

“Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо німці встигли б прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям”, – **з розпачем згадував Євген Коновалець**, додаючи, що “прогаяння того моменту є також виною вищої української команди Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам [Січовим стрільцям] якихось ширших директив”.

Додам, принагідно, що перед цим Коновалець телефонував до заступника військового міністра Грекова, мовляв, щось серед офіцерства відбувається, дайте наказ. Той з переляку ніч не наказав. А січові стрільці – це колишні вояки австро-угорського війська, люди дисципліновані, без наказу нічого не роблять.

Тож можна стверджувати: одна черга з кулемета і ніякого перевороту не було б!

Маю сказати, що підготовка цього перевороту була настільки “таємною”, що хіба кури про це не знали. **ЦР давіть знала квартиру, де збираються заколотники**, кілька разів їй пропонували накрити їх. Але вона сподівалися, що німці не дозволять. Це ілюстрація до того хаосу й безвладдя, в якому жив Київ.

“Був диктатором, але не монархом”



Прийом у гетьманському палаці

“Режим Скоропадського — це правоцентристський авторитарний режим, але немає жодних підстав вважати його антиукраїнським”.

Мирослав Попович, український філософ

- **Гетьманська влада була монархічною?**

– У ніч перед переворотом Скоропадському подали проект документу (автор – Олександр Палтов), у ньому пропонувалося проголосити королівство, яким **керуватиме великий князь руський чи король**. Тобто йшлося про монархію.

Прочитавши його, Скоропадський багато чого повикреслював.



Гетьман Павло Скоропадський

У нас часто помилково розцінюють той період як монархію. Але монархічної влади не було. Так, гетьман був диктатором, але був закон про Сойм – парламент. Він мав бути обраний восени та вирішив би, якою буде держава.

Це була **унітарна держава диктаторського типу із тимчасовим обмеженням демократичних свобод**. Суверенітет Української Держави, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю з боку окупаційного командування (передусім німецького), що дозволяє кваліфікувати УД як **сателіта провідних Центральноєвропейських держав**, Німеччини та Австро-Угорщини.

Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 року внаслідок державного військового перевороту на чолі з Директорією.



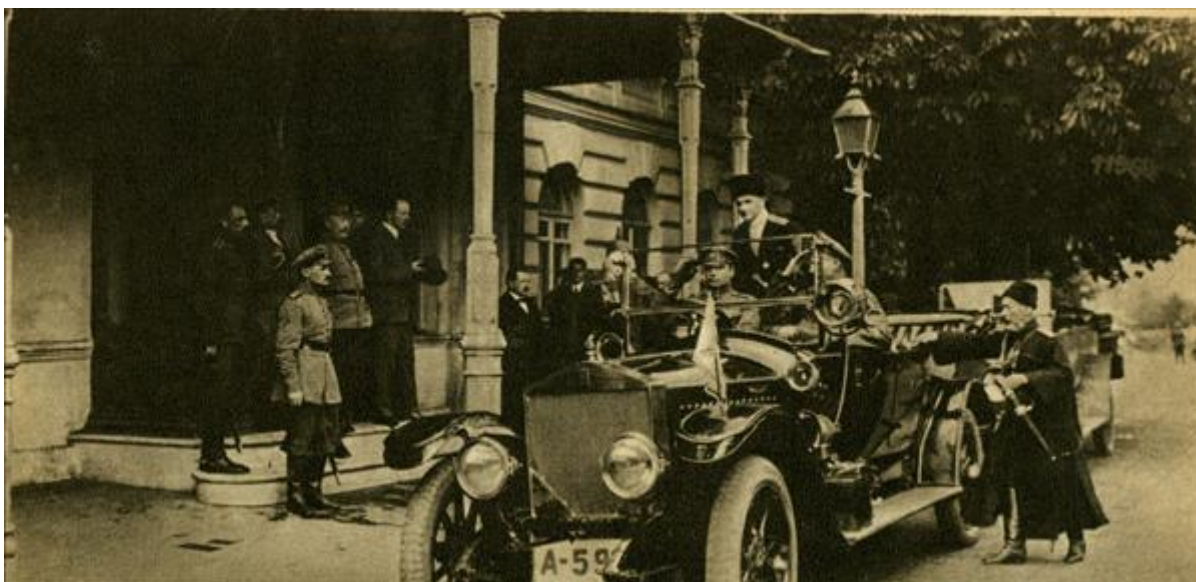
Гетьман Павло Скоропадський та кайзер Вільгельм II під час візиту в Берлін у вересні 1918 р.

• Фатальний прорахунок гетьмана – курс на федералізацію з Росією. Чого йому досі не можуть пробачити...

– Але коли в листопаді 1917-го Третім універсалом проголосили УНР, теж ніхто не думав про самостійність. Тому що всіма віяла ідея федералізму. І навіть у Четвертому універсалі, коли була проголошена незалежність, було сказано, що самостійність тимчасова – до зібрання Установчих зборів, на яких мали вирішити питання про всеросійську федерацію і місце України в ній.

Чому проголосили цю самостійність? Бо був тиск німців, і більшовики налякали, тобто обставини примусили провідних діячів-соціалістів ЦР, зятяних федералістів, до еволюції в напрямку самостійності.

Чи був самостійником Скоропадський? Тоді, у 1918-му, він був людиною двох культур. Він розмовляв українською, але погано. Він не знав свого народу, бо майже весь час жив у Петербурзі. Але хотів пізнати свій народ. Навіть **планував зробити спеціальні яхту і потяг та їздити Україною**, щоб ближче знайомитися з людьми.



Авто з Павлом Скоропадським та його почтом біля ґанку гетьманського будинку на вул. Інститутській, 40 у Києві (будівля не збереглася, підірвана польськими військами при відступі в травні 1920-го)

Він **хотів самостійної України, проте не соціалістичної і не націоналістичної**. Суверенної, але не ворожої чи ізольованої від демократичної “білої” Росії.

Чума ж соціалізму охопила всю Європу (революції прокотилися Угорщиною, Німеччиною), Центральні держави програвали світову війну – відтак німцям восени 1918-го вже було не до України. Гетьман залишився без зовнішньої підтримки. Він вірив в Антанту і сподівався на її допомогу, але Антанта не вірила в Україну.

“На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць... Їй першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії”.

Із грамоти гетьмана про федерацію України з небільшовицькою Росією, 14 листопада 1918 р.

Зраджений, він зрештою потрапив в історичну пастку. Він прийшов не в той час. Триста років невідомості і неосвіченості далися взнаки. Нація не була готовою до незалежності. Не була готовою і політична верхівка. Весь тогочасний політично-пасіонарний кластер в Україні – це були соціалісти. А соціалісти в той час **вірили у світову федерацію**. Не треба армії, бо соціалістичні держави не можуть між собою воювати – вони в це щиро вірили!

• **Такий собі “Євросоюз”?**

– Так, тільки соціалістичний. Можна з цього сміятися, але тоді вірили, що буде єднання всього світу – об’єднані держави Європи.

І друге: в нас **не було національно свідомого майнового класу, тобто національної буржуазії**. Буржуазія була російська, вона не любила Україну, лише тимчасово мирилася з нею. Великі земельні власники теж були проросійські (на Лівобережжі) і пропольські (на Правобережжі).



Гетьман Павло Скоропадський у супроводі командувача варти Миколи Устимовича, генерального писаря Івана Полтавця й німецьких офіцерів біля будинку на вул. Катерининській (нині – Липська, 16)

У нас навесні-влітку 1918-го склалася сприятлива зовнішньополітична ситуація. І Скоропадський мав великі ідеї, **хотів побудувати такий собі ліберальний капіталізм** в Україні. Але він ще був не на часі, його з'їло не тільки неготове суспільство, його з'їла історія. Він прийшов зарано.

“Навіть метрополітен Києва планували при гетьмані”

- **Водночас гетьмана є за що згадати добрим словом. Які його головні здобутки?**

– Можемо порівняти з сучасністю – у нас 26 років незалежності, але хвалитися особливо нічим. А Скоропадський лише за сім з половиною місяців відкрив два українських університети, 75 нових українських шкіл. Було створено національний музей, архів, картинну галерею, національну капелу і театр, кінематограф тощо. І як вінець над цим усім – Українська академія наук.



Голова ради міністрів УД Федір Лизогуб та гетьман Павло Скоропадський із почтом

Навіть **київське метро**, оті три гілки, які сьогодні маємо, **планували ще при Скоропадському**. Уперше в історії України було напрацьовано державний бюджет. Налагоджується банківська справа, з'являються нові банки. Курс українського карбованця – 2 австро-угорські крони або 1,75 німецьких марки.



Розроблено **план створення восьми армійських корпусів**. Це була б одна з найбільших армій у Європі, яка мала зібратися навесні.

Ухвалено закон про парцеляцію (*поділ земельної ділянки на менші частини – “Н”*) й розподіл землі. Економіка підіймалася. Казали, що Україна – це острів добробуту серед руїни.

“Україна не може жити, не володіючи Кримом, це буде як тіло без ніг. Крим має належати Україні. На яких умовах, це неважливо, чи буде це повне злиття, або ж широка автономія, якщо захочуть самі кримці”.

Павло Скоропадський, “Спогади”

• **І цей “острів” розростався в розмірах...**

– ...Підляшшя, Холмщину, Кубань гетьман бачив тільки в складі України. Як, до речі, й Крим. Центральна Рада не вказала в універсалі, що Крим є український. А Скоропадський наголошував: Українська Держава завжди буде битися за Крим. Він **зробив блокаду півострова**, і через чотири місяці уряд Криму почав присилати переговорників.



Так само була оголошена торгівельна війна Румунії, щоб **повернути Бессарабію**. І вже в жовтні Румунія прислала спеціального посланця, щоб обумовити умови компромісу. Тобто **поки формувалася армія, ми билися економічно**.

Тут у мене дуже **багато аналогій із сучасністю**: якщо ми робимо блокаду Криму, то не торгуймо підпільно і не збагачуймося на крові та війні.

Як бачимо, при всіх плюсах і мінусах є чого повчитися. Позаяк дуже багато паралелей із сьогоднішнім.

Православного гетьмана відспівав греко-католицький священик

- Після повстання, організованого Петлюрою і Винниченком, Скоропадський був змушений покинути Україну. Йому реально загрожувала небезпека?

– За місяць до зречення його оголосили поза законом. За голову гетьмана навіть винагороду обіцяли, тому така загроза дійсно була. А Петлюра казав: “Як піймаю Скоропадського, то повісю!”

Його вагітна дружина виїхала через Фінляндію, а сам гетьман покидав Україну як поранений німецький офіцер у санітарному поїзді. Діти з гувернанткою ще раніше поїхали іншим шляхом: поклали в кошик перли – все, що могли взяти, і через Одесу, Крим, Туреччину, Грецію перебралися в Рим. І жили там, нічого не знаючи про долю батьків майже півроку. Згодом у церкві їх упізнав офіцер, який повідомив, що їхні батьки живі й чекають на них у Лозанні.

“Я, Гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести країну з того тяжкого становища, в якому вона перебувала. Бог не дав мені сил впоратися із цим завданням. Нині я, з огляду на умови, що склалися, керуючись лише благом України, від влади відмовляюся”.

*Акт зречення Павлом Скоропадським
гетьманства 14 грудня 1918 р.*

Подружжя Скоропадських зустрілося в Берліні, там народилася їхня наймолодша донька Олена, яка приїздила в Україну і з якою я мав честь бути знайомий. Вже коли об'єдналися з дітьми, то закладали оті вивезені з Києва перли й коштовності, щоб купити у Ванзее будинок (зараз це район Берліна, а тоді було передмістя). Того будинку нині нема – на його місці стоять тенісні корти.



Павло Скоропадський на еміграції

- **Фатум переслідував гетьмана, він загинув трагічно – під час бомбардування...**

– У 1945-му родина тікала від радянської окупації. Виїздили з Берліна різними шляхами, так було більше шансів врятуватися. Їхали в Баварію. Зовсім близько до мети, на баварській станції Платлінг Скоропадський потрапив під бомбардування англійської авіації, був поранений. З ним були його ад'ютант і дочка Лизавета. Ще живим його перевезли в жіночий монастир Меттен. І там він помер.

Не могли знайти православного священика, щоб провести в останню путь покійного, (це, до речі, про наші небожественні бійки між церквами сьогодні), але знайшовся священик греко-католицької церкви, який відспівав гетьмана Скоропадського.

“Онуки Скоропадського тільки знають, що в них був крутий дід”

- **Як склалася доля дітей гетьмана, яких у нього було шестеро?**

– Коли гетьман помер і його син Данило став правонаступником гетьманського руху, він почав курс на об'єднання, з ОУНівцями тоді було найбільше зближення. А потім гетьманич Данило раптово помер, 1957 року в Лондоні.

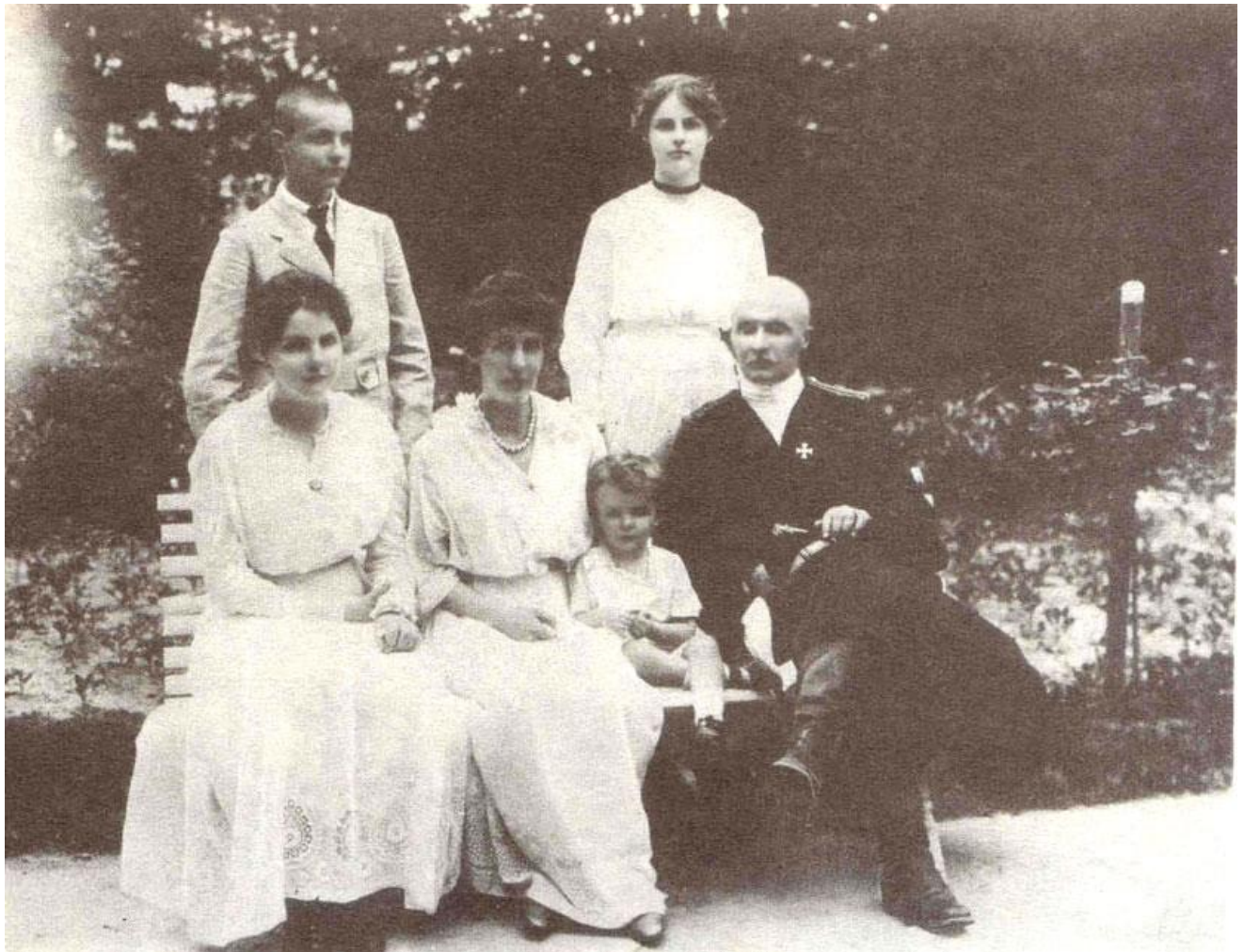
Гетьманич Данило Скоропадський



Це був молодий здоровий чоловік, у якого незабаром мало відбутися весілля. Прийшов додому, поскаржився на біль у голові – і все. **Є припущення, що його вбили через отруєння**, яке спричинило інсульт. Як тут не згадати, наприклад, і довгий час загадкові смерті в Мюнхені Лева Ребета 1957 року й Степана Бандери 1959-го. Їх убила радянська спецслужба.

- **Тобто можна припустити, що смерть Данила стоїть в одному ланцюжку з убивством цих очільників визвольного руху?**

– Саме так. Радянські спецслужби холоднокривно прибирали неугодних і потенційно небезпечних для совєтів людей. Вони до цих пір так діють (*натякає на отруєння Скрипаля в Солсбері – Авт.*). **Усіх лідерів – Коновальця, Бандеру, Ребета, Петлюру, гетьманича Скоропадського – прибрали.** Вони обезголовили українську діаспору, яка була дуже активна. Так їм було безпечніше і спокійніше.



Гетьман Павло Скоропадський з родиною

• **Хто сьогодні продовжує рід гетьмана Скоропадського?**

– У Петра, Данила, Марії та Єлизавети дітей не було. Ще один син гетьмана, Павло, помер малолітнім у Києві в серпні 1918 року від запущеного апендициту. Хлопчика поховали на київському цвинтарі церкви святого Олександра Невського.

Лише в наймолодшій дочки гетьмана, Олени Отт-Скоропадської, були діти – близнючки Олександра та Ірена.

Одна з них має дітей – доньку Ванессу та сина Дмитра. Тобто в гетьмана у Швейцарії є правнуки.

Проте ще коли гетьманівна Олена була жива, вона казала, що **її діти не є українцями, вони – швейцарці**, не розмовляють українською і не мають української свідомості, їх не хвилює питання гетьманства, монархії.

Вони тільки знають про гетьманську родину і що в них був “крутий” дід.

Пані гетьманівна Олена (її не стало у 2014-му), напевно, була останньою українкою в родині Скоропадських.

Олена Отт-Скоропадська



Могила Павла Скоропадського з козацьким хрестом – у гірському баварському містечку Оберстдорф.

Таблички на похованні свідчать, що там поховані Павло Скоропадський, гетьман України; Олександра Скоропадська з роду Дурново (дружина); Петро, Марія де Монтрезор, Єлизавета (діти гетьмана), Василь Кужім (чоловік Єлизавети).



Могила Павла Скоропадського